

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

ГОНЧАРЕНКО О. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного
приватного, комерційного
та цивільного права
(Київський національний
торговельно-економічний університет)

УДК 346.1

**ПОНЯТТЯ «ОБМЕЖЕННЯ САМОРЕГУЛЮВАННЯ
ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ»**

У статті розглядаються основні теоретичні підходи до визначення поняття «обмеження саморегулювання господарської діяльності». Обґрунтовано, що обмеження саморегулювання господарської діяльності залежать від низки чинників: історичного етапу, який проходить держава; рівня втручання держави в саморегулювання господарської діяльності; сфери, галузі, виду господарської діяльності; виду засобів саморегулювання господарської діяльності. Визначено поняття та види обмежень саморегулювання господарської діяльності.

Ключові слова: саморегулювання, саморегулювання господарської діяльності, господарська діяльність, правові обмеження саморегулювання господарської діяльності, обмеження саморегулювання господарської діяльності, засоби саморегулювання господарської діяльності.

В статье рассматриваются основные теоретические подходы к определению понятия «ограничения саморегулирования хозяйственной деятельности». Обосновано, что ограничения саморегулирования хозяйственной деятельности зависят от ряда факторов: исторического этапа, который проходит государство; уровня вмешательства государства в саморегулирование хозяйственной деятельности; сферы, отрасли, вида хозяйственной деятельности; вида средств саморегулирования хозяйственной деятельности. Определено понятие и виды ограничений саморегулирования хозяйственной деятельности.

Ключевые слова: саморегулирование, саморегулирование хозяйственной деятельности, хозяйственная деятельность, правовые ограничения саморегулирования хозяйственной деятельности, ограничения саморегулирования хозяйственной деятельности, средства саморегулирования хозяйственной деятельности.

The article considers the main theoretical approaches to the definition of the concept of “limitations of self-regulation of economic activity”. It is substantiated that the limitations of self-regulation of economic activity depend on a number of factors: the historical stage that the state is undergoing; level of government intervention in self-regulation of economic activity; sphere, branch, type of economic activity; type of self-regulation of economic activity. The concept and types of restrictions of self-regulation of economic activity are defined.

Key words: self-regulation, self-regulation of economic activity, economic activity, legal restrictions on self-regulation of economic activities, restrictions on self-regulation of economic activity, means of self-regulation of economic activity.

Вступ. Пошук балансу між державним регулюванням та саморегулюванням господарської діяльності набув резонансу в аспекті ефективного регулювання (там, де неефективне регулювання згори, потрібне саморегулювання). Одним з елементів такої розвідки є визначення меж державного втручання в саморегулювання, що є симптоматичною ознакою досліджень українських науковців. Ще одним показовим пароксизмом сьогодення є недосконалість або ж узагалі відсутність нормативно-правової бази регламентації саморегулювання господарської діяльності.

Постановка завдання. Метою статті є визначення поняття «саморегулювання господарської діяльності».

Питання державного регулювання та саморегулювання господарської діяльності досліджували О. Бакалінська, О. Беянович, В. Добровольська, В. Полхович, В. Щербина й ін. Однак проблематика обмежень саморегулювання господарської діяльності в Україні залишається актуальною з огляду на потужне реформування законодавства в цьому напрямі.

Результати дослідження. Науковці слушно зазначають, що саме межі втручання держави у сферу господарювання, фактичний стан здійснення державного регулювання господарської діяльності дозволяє говорити про ступінь свободи господарювання та підприємництва як його складника [1, с. 114], оскільки спирання лише на ринкові механізми саморегуляції може привести до негативних результатів передусім у сферах екології, соціальної справедливості, всебічного розвитку особистості; ринок не має механізму, здатного забезпечувати задоволення загальнодержавних, колективних потреб [2]; прагнення відмовитися від всебічного контролю з боку держави як атрибута адміністративно-командної системи, розрахунок на саморегулювання суспільства призвели до приниження значення суспільних інтересів та гіпертрофії інтересів приватних [3, с. 60]; сподівання на стихійну ринкову саморегуляцію спричинили послаблення соціального захисту населення [3, с. 60]; держава має контролювати процеси саморегулювання для того, щоб переваги саморегулювання не перетворилися на небезпеки для розвитку господарських, зокрема, конкурентних відносин [4, с. 251].

Погоджуючись загалом із зазначеними вище думками авторів щодо негативних наслідків саморегулювання, водночас можна зауважити, що українська економіка сучасності – це економіка перехідного типу, тому і правове забезпечення й обмеження саморегулювання будуть мати певні особливості, і не завжди позитивні.

Так, Я. Шевченко стверджує, що напрям державного регулювання економіки має, по-перше, відбивати межі перехідного періоду і не бути визначальним, по-друге, підпорядковуватися меті обмеження методів державного регулювання економіки, методів її ринкового регулювання [5, с. 37]. Типові засади стосуються конкурентної поведінки, управлінських відносин, цінних паперів, реклами, об'єднань підприємців [6, с. 70]. В. Шпаков зазначає: «Існують важливі обмеження для регулювання. Наприклад, неприпустимі будь-які дії держави, що руйнують ринковий механізм, наприклад, шляхом директивного планування. Однак це не означає, що держава має відмовитися від планування. Ринкова система не виключає планування на рівні підприємств, регіонів і навіть окремих галузей національної економіки, зокрема, у вигляді національних цільових програм. Також слід зазначити, що ринок багато в чому є саморегулювальною системою, і тому впливати на нього слід також непрямыми, економічними методами» [7, с. 249].

Набір правових інструментів та рівень обмеження саморегулювання господарської діяльності залежить від низки чинників:

1. Історичного етапу, який проходить держава (формування економіки певного типу).

Саморегулювання господарської діяльності як явище правової дійсності реалізується в певних актуальних межах, визначених законодавством оптимальними в певний період або ж такими, які підлягають удосконаленню. Відома фраза К. Кніса: «Усе нове, бо всі відносини і сама людина вічно змінюється» [8, с. 384], тому постійно змінюються і підходи до регулювання господарської діяльності: у сучасних умовах обмеження саморегулювання господарської діяльності релевантне соціальній спрямованості держави.

2. Рівня втручання держави в саморегулювання господарської діяльності, з огляду на напрями зовнішньої та внутрішньої політики держави (феномена самообмеження втручання держави в приватну сферу).

У науковій літературі зазначається, що «<...> рівень державного регулювання економіки залежить від конкретної реальної ситуації на ринку, потреб держави на даному етапі розвитку ринкових відносин. Залежно від типу галузей і форм власності державне регулювання господарської діяльності здійснюється у вигляді прямого державного управління певними суб'єктами господарювання і регулювання підприємницької діяльності [7, с. 245].

3. Сфери, галузі, виду господарської діяльності.

Наприклад, в одних галузях господарської діяльності рівень її саморегулювання може бути максимальним (підприємницька діяльність у легкій промисловості), в інших – саморегулювання може бути заборонено (безпекові енергетичні галузі (атомна енергетика)).

4. Виду засобів саморегулювання господарської діяльності (договору, саморегулювних організацій, корпоративних актів тощо).

Для визначення з категоріальним апаратом дослідження варто зазначити, що в науці точиться полеміка щодо визначення дефініцій «правові обмеження», «межі прав», «правові межі», «обмеження прав», «межі здійснення прав» та їхніх взаємовпливу, взаємодії. Здається, що деякі із згаданих термінів є синонімами, а деякі співвідносяться як загальне й особливе. Означена ситуація ілюструє проблему невизначеності категорій, понять як в юридичній науці, так і в законодавстві.

С. Кузніченко та Ю. Градова зазначають: «Установлення границь і меж дії прав громадян – одна з найбільш складних проблем юриспруденції. Вирішуючи, законодавець повинен мати на увазі не тільки існуючу систему міжнародного й національного законодавства, але й норми моралі, ментальність народу й саму сутність права» [9, с. 35]. Установлення меж є цивілізованими способами регулювання міри свободи в суспільстві. Проте в таких ситуаціях неприпустимо встановлювати необґрунтовані чи незрозумілі межі реалізації прав громадян [10, с. 43].

Межа – це границя поділу, розрізнення яких-небудь явищ, предметів тощо [11, с. 666]. Обмежувати і рідко обмежувати означає встановлювати певні межі чого-небудь; зв'язувати щось обмежувальними умовами [12, с. 536]. Обмеження – це правило, настанова, що обмежує чий-небудь права, дії тощо [13, с. 536]. Як бачимо, в етимології українського слова «межа» закладено сутність відділення одного явища від іншого. Наприклад, в одних видах господарської діяльності допускається саморегулювання, а в інших може бути заборонено, у такому разі межею для розрізнення його допустимості є вид господарської діяльності. Водночас здається, що і поняття «обмеження» в юридичному сенсі описує подібні можливості, тому і є синонімічним до слова «межа». Наявність близьких за змістом слів допомагає і водночас ускладнює процес опису певних юридичних явищ.

Проведений аналіз тлумачення українськими науковцями різних галузевих понять «межа» й «обмеження» права приводить до висновку, що більшість визнає відмінність [14; 15] і хибність отождолення дефініцій «межа» й «обмеження» права [16, с. 12]. Підходять до розуміння, відмежування зазначених понять різняться залежно від галузі права.

М. Галянтич зазначає, що обмеження здійснення суб'єктивного цивільного права визначаються передусім межами дії приватного права [14, с. 15]. М. Стефанчук поняття «межі права» розуміє як «усі ті можливості, які особа здатна для себе набути у зв'язку з юридичним закріпленням її прав» [17, с. 34]. О. Кот стверджує: «Межа суб'єктивного права як моделі поведінки визначена тими правомочностями, які входять до змісту цього права» [18, с. 85]. Детальний аналіз обмежень майнових прав осіб здійснив Є. Мічурин, який дійшов таких висновків: «<...> межі здійснення суб'єктивного права пов'язані з мірою можливості здійснення повноважень, які надані особі законом та існують завжди відносно будь-якого суб'єктивного права. Обмеження застосовуються в механізмі правового регулювання як засіб стримування особи, що ускладнює можливості здійснення окремих суб'єктивних цивільних прав» [15, с. 14–15]. Науковець також стверджує, що обмеження

не впливають на зміст суб'єктивного цивільного права, однак ускладнюють можливості його здійснення [15, с. 16]. Далі Є. Мічурін доводить, що межі здійснення суб'єктивного права пов'язані з мірою можливості здійснення повноважень, що надані особі законом; обмеження є регулятивним засобом стримування особи, що ускладнює можливості здійснення окремих суб'єктивних цивільних прав [15, с. 34]. Тобто межі є визначеними нормами (об'єктивне право), а обмеження – це ті ускладнення під час реалізації потенційних можливостей, які можуть виникнути в конкретній ситуації під час деталізації установлених меж.

Крім того, розрізняють два поняття: перше – безпосередньо «обмеження прав» (як позбавлення власників частини прав або частини певного права), друге – «обмеження у здійсненні прав» (як повна або часткова неможливість реалізації певних прав) [19, с. 359]. Межі здійснення суб'єктивних прав є різновидом правових обмежень, правовою гарантією забезпечення свободи поведінки індивіда [20, с. 790].

Обмеження – це певні юридичні й фактичні наслідки у вигляді несприятливих умов для здійснення правових інтересів суб'єктів (індивіда, організацій), чий права та свободи піддаються обмеженню за одночасного задоволення правових інтересів та/або потреб суб'єкта, що накладає обмеження, або інтересів і потреб третьої сторони, зацікавленої в накладенні таких обмежень. Отже, встановлення обмеження прав і свобод людини на певному етапі розвитку держави є необхідністю, яка запроваджується з метою балансування інтересів [21, с. 94–95] О. Осинська стверджує, що обмеження прав і свобод людини – це законодавче звуження змісту та (або) обсягу прав і свобод людини щодо її можливостей мати, володіти, користуватися й розпоряджатися соціальними цінностями, свободою дій і поведінки з метою захисту суверенітету й територіальної цілісності або громадського порядку, гарантування економічної й інформаційної безпеки, для охорони здоров'я, суспільної моралі й забезпечення захисту прав і свобод людини та є показником державних стандартів рівня життя людини [22, с. 6].

Також в юридичній науці розрізняють «правові обмеження» й «обмеження права». Правові обмеження – це загальновизнанні установлення, необхідні для організації життя в будь-якому цивілізованому суспільстві для упорядкування відносин між усіма суб'єктами права [23, с. 53]. А. Самотуга підкреслює: «<...> на конституційному рівні, тобто принципово, визначено підстави й цілі обмежень прав і свобод громадян, а також межі здійснення таких прав і свобод» [24, с. 107]. За правовою позицією Конституційного Суду України, обмеження прав і свобод людини і громадянина є допустимим виключно за умови, що таке обмеження є домірним (пропорційним) та суспільно необхідним (абз. 6 пп. 3.3 п. 3 мотивувальної частини Рішення від 19 жовтня 2009 р. № 26-рп/2009) [25]. Отже, межами обмежень є пропорційність і суспільна необхідність.

Відомо, що правові обмеження визначають як загальний механізм правового регулювання щодо встановлення меж дозволеної поведінки приватним суб'єктами, тому правові обмеження в найбільш стандартизованому вигляді окреслюються конституційними нормами. Так, у науковій літературі зазначається: «Під межами правових обмежень слід розуміти сферу, окреслену правом поведінки одних суб'єктів права із врахуванням забезпечення найбільш важливих прав і законних інтересів інших суб'єктів права і суспільства в цілому» [26, с. 126]. Тобто і самі правові обмеження, які визначені в Основному законі, мають певні межі, границі для запобігання безпідставному, непропорційному їх встановленню.

Відомий теоретик права П. Рабінович зазначає: «Межі (обмеження) права – це сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг цього права» [27, с. 42]. Відповідно – межі (обмеження) саморегулювання господарської діяльності – це сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг саморегулювання в означеній сфері, у виді господарської діяльності. Обмеження саморегулювання господарської діяльності деталізують конституційні положення правових обмежень та чіткіше визначають межі поведінки суб'єктів саморегулювання відповідно до норм господарського права.

Отже, доцільно говорити про наявність правових обмежень саморегулювання господарської діяльності, визначених Основним законом, та обмежень саморегулювання гос-

подарської діяльності, які деталізуються й унормовуються господарським законодавством (галузових обмежень). Практика застосування категоріального апарату понять «межа» та «правові обмеження» в українському праві різноманітна та залежить від галузевої спеціалізації. Їх розуміння науковцями можуть збігатися або ж диференціюватися. Однак, на нашу думку, «межу» можна розуміти як щось «категорично чітке», граничне (наприклад, норму права), «правові обмеження» – це не тільки норма права, а й певний механізм її реалізації.

Під час реалізації вимог Конституції України, відповідно до яких держава забезпечує соціальну спрямованість економіки, необхідно, щоб чинне правове поле вітчизняної економіки передбачало не тільки норми публічного права, а й приватноправові регулятори, що по суті санкціонують певний юридичний порядок у системі приватної власності, підприємницької діяльності тощо [28, с. 33]. Саморегулювання у сфері підприємництва може бути обмежено лише визначеними законодавством засобами державного регулювання підприємницької діяльності, що забезпечить оптимальне поєднання таких видів регулювання під час формування правового господарського порядку [6, с. 8]. Водночас В. Полохович зазначає: «Найбільша кількість складних питань, пов'язаних із нормативною невизначеністю, виникає у зв'язку із закріпленням підстав та меж використання адміністративно-правових засобів державного впливу на сферу господарювання, зокрема на фондовому ринку» [29, с. 114].

Імперативні норми, визначені Конституцією і законами України, є нормами-обмеженнями саморегулювання господарської діяльності. Конституційні основи правового господарського порядку в Україні є межею, яка визначає правила поведінки як для держави в особі уповноважених органів державної влади, так і для самих суб'єктів саморегулювання господарської діяльності. Ч. 3 ст. 5 Господарського кодексу України чітко встановила, що суб'єкти господарювання й інші учасники відносин у сфері права діють у межах встановленого правового господарського порядку, додержуються вимог законодавства. Конституція України встановила обмеження щодо всіх видів правовідносин, зокрема й таких, які притаманні певним видам, а саме правовідносинам щодо господарської діяльності.

Висновки. Обмеження саморегулювання господарської діяльності – це сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг саморегулювання в означеній сфері. Обмеження саморегулювання господарської діяльності деталізують конституційні положення правових обмежень та чіткіше визначають межі поведінки суб'єктів саморегулювання відповідно до норм господарського права.

Правові обмеження саморегулювання господарської діяльності визначаються Основним законом України, а обмеження саморегулювання господарської діяльності унормовуються господарським законодавством (галузеві обмежень).

Обмеження саморегулювання господарської діяльності залежать від низки чинників: історичного етапу, який проходить держава; рівня втручання держави в саморегулювання господарської діяльності; сфери, галузі, виду господарської діяльності; виду засобів саморегулювання господарської діяльності.

Список використаних джерел:

1. Бевз С. До питання про сутність державного регулювання господарської діяльності. Часопис Київського університету права. 2015/3. С. 114–118.
2. Стельмашук А. Державне регулювання економіки: навчальний посібник. Тернопіль: ТАНГ, 2000. 315 с.
3. Пашков В. Публічні інтереси в галузі обігу лікарських засобів. Підприємництво, госп-во і право. 2004. № 7. С. 60–63.
4. Бакалінська О. Правове забезпечення добросовісної конкуренції в Україні: проблеми теорії та практики: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04; НДІ приватного права і підприємництва ім. академіка Ф.Г. Бурчака. 535 с.
5. Шевченко Я.М. Проблеми підвищення ефективності цивільного законодавства у сфері цивільно-правових відносин. Концепція розвитку законодавства України. К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. С. 36–38.

6. Добровольська В. Правові засади державного регулювання підприємницької діяльності в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04; Інститут економіко-правових досліджень НАН України. Донецьк, 2007. 19 с.
7. Шпаков В. Механізми державного регулювання господарської діяльності: постановка проблеми. Економічна теорія та право. 2015. № 3 (22). С. 240–252.
8. Knies K. Die Politische Oekonomie vom geschichtlichen Standpunkte. Braunschweig, 1881.
9. Кузніченко С., Градова Ю. Обмеження прав і свобод людини в умовах надзвичайних правових режимів. Науковий вісник Київського нац. ун-ту внутрішніх справ. 2007. № 4. С. 33–40.
10. Безсмертна Н. Сучасні проблеми цивільного права. К.: Обрії, 2009.
11. Словник української мови: у 11 томах. Т. 4. 1973. С. 666.
12. Словник української мови: у 11 томах. Т. 5. 1974. С. 536.
13. Словник української мови: у 11 томах. Т. 5. 1974. С. 536.
14. Галянтич М. Приватно-правові засади реалізації житлових прав громадян в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2008. 40 с.
15. Мічурін Є. Обмеження майнових прав фізичних осіб (цивільно-правовий аспект): дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. К., 2009. 463 с.
16. Михайленко О. Речово-правові обмеження права приватної власності за стародавнім римським та сучасним цивільним правом України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2003. 21 с.
17. Стефанчук М. Зловживання правом як новела цивільного законодавства. Підприємництво, господарство і право. 2005. № 4. С. 34–37.
18. Кот О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. К.: Алерта, 2017. 494 с.
19. Фігель Ю. Теоретичні обмеження прав людини. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2016. № 837. С. 357–361.
20. Рогач О. Поняття меж здійснення суб'єктивних прав в контексті дослідження категорії зловживання правом. Форум права. 2011. № 2. С. 786–791.
21. Рогач О. Обмеження юридичної свободи. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». Випуск 21. Ч. 1. Т. 1. С. 91–95.
22. Осинська О. Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2010. 20 с.
23. Денисова А. Правові обмеження: поняття, види, функції. Часопис Київ. ун-ту права. 2011. № 2. С. 51–55.
24. Самотуга А. Обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина як предмет порівняльно-правового дослідження. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2011. № 2. С. 102–109.
25. Рішення Конституційного Суду України від 19 жовтня 2009 р. № 26-рп/2009. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v026p710-09> (дата звернення: 10.05.2018).
26. Гончаренко О. Розвиток економічних прав людини і громадянина в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02; Інститут законодавства Верховної Ради України. К., 2006. 203 с.
27. Рабінович П. Межі здійснення прав людини (загальнотеоретичний аспект). Вісник Академії правових наук України. 1996. Вип. 6. С. 5–13.
28. Ковальчук Т., Селиванов В. Соціально-економічним перетворенням – надійне підґрунтя. Віче. 2005. № 3(156). С. 32–36.
29. Полюхович В. Державне регулювання фондового ринку України: господарсько-правовий механізм: монографія. К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. 337 с.

